

An Analysis of Movement Dynamics in Attar's *The Conference of the Birds* and Al-Marri's *The Epistle of Forgiveness*

Shokrollah Tattari ¹ | Farshad Mirzaei Motlagh ^{2*} | Masoud Sepahvandi ³

1. Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran. E-mail: tatarishokrollah1400@gmail.com.
2. Corresponding Author, Assistant Professor of Persian Language and Literature, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran. E-mail: Mirzaifarshad@yahoo.com.
3. Associate Professor of Persian Language and Literature, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran. E-mail: masood.sepahvandi@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 05/11/2024
Received in revised form:
04/03/2025
Accepted: 05/03/2025

Keywords:
Movement dynamics,
Mantegh-AL Tayr,
Abo ola Mare,
Spiritual progress,
Adaptvie.

ABSTRACT

This paper explores and compares the movement dynamics in Attar's *The Conference of the Birds* (Mantiq al-Tayr) and Al-Marri's *The Epistle of Forgiveness*. Both works depict a spiritual journey and mystical quest; however, they differ in their representations of movement. Attar's work, as a mystical text, uses the evolutionary journey of birds as a metaphor for seekers of God, while Al-Marri, with his unique philosophical perspective, approaches the concept of journey and movement as an intellectual and philosophical voyage. This study explores various dimensions of movement and compares the philosophical concepts presented in these two works. While Attar uses mystical metaphors to depict a spiritual journey toward ultimate truth, Al-Marri adopts a philosophical and skeptical approach, offering a mental journey and a critical examination of the religious and social beliefs of his era. The primary objective of this research is to analyze the depth and significance of movement in both works and to conduct a comparative analysis of this movement from mystical and philosophical perspectives. Employing a comparative approach and content analysis, this study explores the origins, characteristics, and outcomes of movement in the two works. The findings indicate that movement in *The Conference of the Birds* symbolizes a spiritual journey toward perfection, whereas in *The Epistle of Forgiveness*, it represents a philosophical and intellectual progression aimed at criticizing traditional worldviews.

Cite this article: Tattari, Sh., Mirzaei Motlagh, F., Sepahvandi, M. (2025). An Analysis of Movement Dynamics in Attar's *The Conference of the Birds* and Al-Marri's *The Epistle of Forgiveness*. *Research in Comparative Literature*, 15 (3), 1-23.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/jccl.2025.11347.2657

Extended Abstract

Introduction:

The mystical and philosophical literature of Islamic and Eastern traditions has long provided a rich foundation for analyzing and exploring fundamental human and ontological concepts. Two outstanding works in this field, *The Conference of the Birds* by Attar of Nishapur and *The Epistle of Forgiveness* by Abu al-Ala al-Ma'arri, employ narrative and symbolic structures to present a novel perspective on dynamic movement in the spiritual journey and the quest for truth. In this context, the concept of "movement" or "dynamics" is understood not only as physical displacement but also as a metaphor for spiritual and psychological processes. In *The Conference of the Birds*, the birds' journey toward the Simurgh symbolizes a mystical quest, with each stage marked by challenges, purification, and transcendence. On the other hand, in *The Epistle of Forgiveness*, the journey of the main character through the afterlife serves as a narrative framework that intricately weaves together religious, philosophical, and social critique. Both works, from the perspective of dynamic movement, present complex models of physical, spiritual, and metaphysical motion, which are analyzed in this comparative study. The primary aim of this research is to analyze and compare the patterns of dynamic movement in these two works to demonstrate how each text, through its unique structural dynamics, deepens epistemological and spiritual themes. The central question is whether the dynamic movement in *The Conference of the Birds* and *The Epistle of Forgiveness* follows similar principles and structures or if each possesses its own distinct system of movement. The structure of this article is as follows: first, the theoretical section will elaborate on the concept of dynamic movement and the research framework. Next, the comparative section will analyze selected examples from both works side by side. Finally, the findings will be presented in the conclusion.

Method:

Despite numerous studies in mystical and philosophical literature, a comprehensive comparative analysis of dynamic movement in these two significant works has yet to be conducted. This article aims to fill this research gap by employing the theoretical framework of movement schemas, offering a fresh perspective on these classical texts. The findings of this study may contribute to a deeper understanding of the spiritual and psychological concepts in the works of Attar and Ma'arri, providing new insights for comparative studies in mystical and philosophical literature.

Conclusion:

This study examines and analyzes the dynamics of movement in "The Conference of the Birds" by Attar of Nishapur and "The Epistle of Forgiveness" by Abu al-Ala al-Ma'arri. The primary objective is to compare how these two poets utilize the concept of movement and its dynamics in their works. The findings indicate that although both poets use movement to express inner and philosophical transformations, their methods and the associated semantic implications differ significantly. In *The Conference of the Birds*, movement symbolizes a spiritual journey

and serves as a path to attaining truth and mystical perfection. The birds undertake symbolic movements to navigate various cognitive and mystical stages, ultimately reaching the ultimate truth. This movement is not merely a tool for personal and spiritual transformation; it also serves as a means of illustrating the mystical experience. It holds a metaphysical significance, symbolizing an ascending journey from darkness to enlightenment and from ignorance to knowledge.

However, in *The Epistle of Forgiveness*, movement is primarily depicted as a search within the material and human realms. It is portrayed as a complex process filled with doubt and philosophical inquiry. Ma'arri perceives movement not only as a spiritual process but also as a dynamic force operating within both individual and social contexts. In this work, movement is more concretely connected to human and societal dimensions, particularly addressing internal contradictions, intellectual cycles, and spiritual struggles. Here, movement is not merely a path to truth but also an exploration of suffering, sin, and redemption within the human experience. By comparing these two works, it becomes evident that while Attar presents movement as an ascending path leading to ultimate perfection, Ma'arri portrays it as a complex quest filled with unanswered questions in both human and philosophical contexts. This difference in the use of movement reflects their fundamentally distinct perspectives on humanity and existence. Attar perceives movement as a purifying and spiritual process, whereas Ma'arri emphasizes its philosophical and human dimensions, viewing it as an integral part of the human experience with its unique complexities.

Furthermore, this study demonstrates that, while previous research has generally examined movement in the mystical and philosophical works of Islamic writers, this comparative analysis reveals new dimensions of movement and its impact on the development of philosophical and mystical concepts in Islamic literature.

The findings underscore the importance of movement as a fundamental tool for understanding spiritual and human transformations, demonstrating how this concept plays a crucial role in defining human experience and the pursuit of truth in the works of Attar and Ma'arri.

بررسی دینامیک‌های حرکتی در منطق الطیر عطار و رسالة الغفران ابوالعلا معری

شکراله تتری^۱ | فرشاد میرزایی مطلق^{۲*} | مسعود سپه وندی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم آباد، ایران. رایانامه:

tatarishokrollah1400@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم آباد، ایران. رایانامه:

Mirzaifarshad@yahoo.com

۳. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم آباد، ایران. رایانامه: s.sepahvandi@khoiau.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

این مقاله به بررسی و مقایسه دینامیک حرکتی در منطق الطیر عطار و رسالة الغفران، ابوالعلا معری می‌پردازد. هردو اثر، به‌نوعی سیروسلوک معنوی و سفر روحانی را به تصویر می‌کشند؛ اما در شیوه‌های بازنمایی حرکت تفاوت‌هایی وجود دارد. منطق الطیر به‌عنوان یک اثر عرفانی، سیر تکاملی پرندگان در جستجوی حقیقت را نماد انسان‌های جویای خداوند نشان می‌دهد، در حالی که ابوالعلا معری با دیدگاه فلسفی خاص خود به موضوع سفر و حرکت به‌عنوان یک سفر ذهنی و فلسفی پرداخته است. این پژوهش، به بررسی ابعاد مختلف حرکت و مقایسه مفاهیم فلسفی در این دو اثر، می‌پردازد. هر دو اثر نوعی سیر و سلوک معنوی و فلسفی را با دیدگاه‌ها و جهان بینی متفاوتی به تصویر می‌کشند. در حالی که عطار با بهره‌گیری از استعاره‌های عرفانی به تبیین سفری روحانی به سوی حقیقت نهایی پرداخته، معری با دیدگاهی فلسفی و شک‌گرایانه به سفر ذهنی و انتقادی از باورهای دینی و اجتماعی زمان خود پرداخته است. هدف این پژوهش بررسی عمیق و معنای حرکت در هر دو اثر و تحلیل تطبیقی این حرکت از منظر عرفانی و فلسفی است. این مطالعه با استفاده از رویکرد تطبیقی و تحلیل محتوا به بررسی ریشه‌ها، ویژگی‌ها و نتایج این حرکت‌ها در دو اثر می‌پردازد. نتایج نشان می‌دهد که حرکت در منطق الطیر، نماد سفری روحانی به سوی کمال است، در حالی که در الغفران معری، حرکتی فلسفی و ذهنی در راستای نقد جهان‌بینی‌های سستی است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵

واژه‌های کلیدی:

ابوالعلا معری،

دینامیک حرکتی،

سیر و سلوک معنوی،

منطق الطیر عطار.

استناد: تتری، شکراله، میرزایی مطلق، فرشاد، سپه وندی، مسعود (۱۴۰۴). بررسی دینامیک‌های حرکتی در منطق الطیر عطار و رسالة الغفران

ابوالعلا معری. کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی، ۱۵ (۳)، ۱-۲۳.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه رازی

DOI: 10.22126/jcccl.2025.11347.2657

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

ادبیات عرفانی و فلسفی در سنت‌های اسلامی و شرقی همواره بستری غنی برای تحلیل و واکاوی مفاهیم بنیادین انسانی و هستی‌شناختی^۱ بوده است. دو اثر برجسته در این حوزه، *منطق الطیر* عطار نیشابوری و *رسالة الغفران* ابوالعلاء معری، با بهره‌گیری از ساختارهای روایی و نمادین خود، دریچه‌ای نو به مفاهیم دینامیک حرکتی در سلوک و جستجوی حقیقت گشوده‌اند. در این میان، مفهوم «حرکت» یا «دینامیک»، نه تنها به معنای جابه‌جایی فیزیکی، بلکه به عنوان استعاره‌ای از پویایی‌های معنوی و روانی نیز مطرح است.

در *منطق الطیر* حرکت مرغان به سوی سیمرغ نمادی از سیر و سلوک عرفانی است که هر مرحله آن با چالش‌ها، تطهیرها و تعالی همراه است. از سوی دیگر، در *رسالة الغفران*، حرکت شخصیت اصلی در دنیای پس از مرگ، بستر روایتی است که در آن مفاهیم دینی، فلسفی و نقد اجتماعی به طرز هنرمندانه در هم تنیده شده‌اند. هر دو اثر از منظر دینامیک حرکتی،^۲ الگوهای پیچیده‌ای از حرکت فیزیکی، روحی و معنوی را به نمایش می‌گذارند، که در این مقاله به صورت تطبیقی بررسی می‌شود.

هدف اصلی این پژوهش، تحلیل و مقایسه الگوهای دینامیک حرکتی در این دو اثر است تا نشان دهد چگونه هر یک از این متون با بهره‌گیری از ساختارهای حرکتی خاص خود، به تعمیق مضامین معرفتی و معنوی پرداخته‌اند. پرسش اصلی این است که آیا دینامیک حرکتی در *منطق الطیر* و *رسالة الغفران* از اصول و قواعد مشابهی پیروی می‌کند یا هر یک دارای نظام حرکتی مستقل و ویژه‌ای هستند؟

ساختار مقاله بدین صورت است که ابتدا در بخش نظری، مفهوم دینامیک حرکتی و چارچوب نظری تحقیق تشریح می‌شود. سپس در بخش تطبیقی، نمونه‌هایی از هر دو اثر با یکدیگر مقایسه خواهند شد و در نهایت، نتایج به دست آمده در قالب نتیجه‌گیری ارائه خواهد شد.

۱-۲. ضرورت، اهمیت و هدف

با وجود پژوهش‌های متعدد در حوزه ادبیات عرفانی و فلسفی، تاکنون تحلیل جامعی از دینامیک حرکتی در این دو اثر برجسته به صورت تطبیقی انجام نشده است. این مقاله تلاش می‌کند تا با

1. Otology

2. Dynamics of Movement

بهره‌گیری از چارچوب نظری طرح‌واره‌های حرکتی، نگاهی نو به این متون کلاسیک^۱ ارائه دهد و خلأ پژوهشی موجود را پر کند. نتایج این پژوهش می‌تواند به درک عمیق‌تری از مفاهیم معنوی و روانی در این دو اثر عطار و مَعری منجر شود و دیدگاه‌های جدیدی را برای مطالعات تطبیقی در ادبیات عرفانی و فلسفی فراهم آورد.

۳-۱. پرسش‌های پژوهش

- چگونه دینامیک حرکتی در منطق‌الطیر و رسالة الغفران بازنمایی شده است؟
- چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در الگوهای حرکتی این دو اثر وجود دارد؟
- چگونه مفهوم حرکت در هر اثر به تعمیق مفاهیم عرفانی و فلسفی کمک می‌کند؟

۴-۱. فرضیه‌های پژوهش

به نظر می‌رسد که دینامیک حرکتی در هر دو اثر به عنوان ابزاری برای تبیین سلوک معنوی و تعالی روحی به کار رفته است. منطق‌الطیر از حرکت به عنوان الگویی سلسله مراتبی و رسالة الغفران از آن به صورت سفری درونی و فلسفی بهره می‌برد.

پیش‌بینی می‌شود که تحلیل تطبیقی این دو اثر بتواند الگوهای متفاوتی از حرکت را در بستر ادبیات عرفانی و فلسفی آشکار کند.

برای دستیابی به این هدف، مقاله حاضر با بهره‌گیری از چارچوب نظری طرح‌واره حرکتی، به بررسی ساختارهای روایی و معنایی این دو اثر می‌پردازد. این چارچوب نظری به ما امکان می‌دهد تا حرکت را نه تنها به عنوان کنشی فیزیکی، بلکه به عنوان فرآیندی روانی و نمادین نیز تحلیل کنیم. روش تحقیق نیز به صورت تطبیقی و با تمرکز بر تحلیل متنی و سبک‌شناسی خواهد بود تا از خلال آن، ابعاد مختلف دینامیک حرکتی در این دو اثر برجسته آشکار شود.

۵-۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های زیادی درباره مفهوم حرکت و سیر و سلوک در آثار عرفانی و فلسفی انجام شده است. در زمینه آثار عطار، به ویژه منطق‌الطیر، پژوهشگرانی چون شفیعی کدکنی (۱۳۸۱) و زرین کوب (۱۳۶۸) به تحلیل نمادها و استعاره‌های عرفانی پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که سفر پرندگان در این اثر نمادی از سیر

و سلوک روحانی است. همچنین در مطالعات انجام شده توسط محمدرضا شفیعی کدکنی، به رابطه میان حرکت و عرفان در منطق الطیر توجه ویژه‌ای شده است.

در زمینه دینامیک و حرکت در الغفران معری نیز پژوهش‌های انجام گرفته است: مقاله تحلیل‌های حرکتی در نشر ابوالعلاء معری به قلم، احمد الیاسری، به بررسی عناصر حرکتی و بلاغی در نشر ابوالعلاء معری می‌پردازد. این پژوهش بیشتر به تحلیل جزئیات ادبی و بلاغی می‌پردازد.

مقاله الأدب العربی و مظاهر الحركة احسان عباس، به بررسی کلی دینامیک حرکتی در ادبیات عرب پرداخته و از جمله به آثار معری نیز اشاره دارد. این تحقیق به شکل عمومی به موضوع حرکت در ادبیات عربی می‌پردازد و تمرکز خاصی بر معری ندارد.

در مقاله‌ای به عنوان معری، شاعر المجادلات، عبدالرحمن بدوی به تحلیل زبان و سبک معری پرداخته و از عناصر حرکتی و بلاغی برای نمایش دینامیک در آثار معری استفاده کرده است. این مقاله بیشتر به سبک زبان و ساختار بلاغی معری توجه دارد، و به صورت خاص حرکت را در آثار معری مورد کنکاش قرار نمی‌دهد.

در مقاله‌ای با عنوان، نوستالژی فلسفی^۱ در شعر ابوالعلاء معری و عطار، به قلم مهدی ممتحن و مسلم رجبی، با پژوهش در اشعار ابوالعلاء معری و عطار نیشابوری، غم‌مرگ و فناپذیری و نگاه بدبینانه آنان به جهان، مورد بررسی فلسفی قرار گرفته است.

با این وجود، مطالعات تطبیقی میان این دو شاعر، به‌ویژه در زمینه مفهوم حرکت، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این مقاله با هدف پر کردن این خلا پژوهشی، به تحلیل تطبیقی این مفهوم می‌پردازد.

۱-۶. روش پژوهش و چارچوب نظری

۱-۶-۱. تعریف و مفهوم دینامیک‌های حرکتی

دینامیک‌های حرکتی به فرآیندها و تغییراتی اطلاق می‌شود که در طول زمان در یک ساختار یا روایت اتفاق می‌افتد. در ادبیات، این مفاهیم می‌توانند شامل حرکت‌های فیزیکی، تحولات معنوی و تغییرات در روند داستان باشند. تحلیل این دینامیک‌ها کمک می‌کند تا درک عمیق‌تری از ساختار و پیام‌های آثار ادبی به دست آید.

از دیدگاه زبان‌شناسان شناختی^۱، درک انسان از هستی، درکی استعاری است. آنان معتقدند «استعاره در زندگی روزمره ما نه تنها در زبان بلکه در اندیشه و عمل نیز نفوذ دارد. ماهیت نظام مفهومی ما که اندیشه و عملمان مبتنی بر آن است، برگرفته از بنیاد استعاری است. و استعاره عبارت است از فراهم ساختن فهم یک نوع تجربه بر حسب نوع دیگر است. و این ممکن است شامل شباهت‌های مجزا، خلق شباهت‌های جدید و بسیار بیشتر از این چیزها باشد. طرح‌واره حرکتی از نوع استعاره ساختاری است که در آن حوزه مبدا ساختار معرفتی نسبتاً پایداری است برای شناسایی مقصد» (لیکاف و جانسون^۲، ۱۳۹۹: ۱۸۶).

«طرح‌واره تصویری و حرکتی یکی از ساخت‌های مفهومی است که معنی‌شناسی شناختی به آن توجه داشته‌اند. اصل مسأله این است که از آدمی، در این جهان اعمال و رفتارهایی مثل حرکت کردن، خوردن و خوابیدن بروز می‌کند و از این طریق، ساخت‌های مفهومی بنیادین پدید می‌آورد که برای اندیشیدن در مورد امور انتزاعی به کار می‌روند. به نظر جانسون، تجربیات آدمی در جهان خارج، ساخت‌هایی در ذهن پدید می‌آورد که آن‌ها در زبان نمود می‌یابد. این ساخت‌های مفهومی، همان طرح‌های تصویری هستند. به عبارت ساده‌تر، طرح تصویری و حرکتی نوعی ساخت مفهومی هستند که بر حسب تجربه آدمی از جهان خارج در زبان شکل می‌گیرد» (صفوی، ۱۳۷۰: ۶۷).

مفهوم حرکت از دیدگاه عرفان اسلامی، که به وضوح در آثار عطار دیده می‌شود، به معنای جستجوی انسان برای یافتن حقیقت الهی است. حرکت به سوی خداوند در عرفان به عنوان نمادی از سفر روحانی و تکامل معنوی است. در فلسفه شک‌گرایانه ابوالعلا معری، حرکت بیشتر به معنای تردید و تلاش برای یافتن پاسخ به پرسش‌های بنیادین درباره جهان، مرگ و زندگی است. حرکت در آثار معری به نوعی بیانگر نقد اجتماعی و دینی است که برخاسته از دیدگاه‌های فلسفی اوست.

تئوری‌های مختلفی درباره دینامیک‌های حرکتی وجود دارد. که شامل نظریات مربوط به حرکت فیزیکی، تحول معنوی، و تغییرات ساختاری است. این نظریات به تحلیل چگونگی تأثیر حرکت و تغییر در روایت‌های ادبی و عرفانی کمک می‌کند یکی از این نظریات، نظریه «حرکت و تحول» است که بر اساس آن، تغییرات در شخصیت‌ها و ساختار داستان می‌تواند به فهم عمیق‌تری از پیام‌های متن کمک کند. نظریات دیگر شامل «تحلیل روایی» و «نظریه‌های تحولی» هستند که به بررسی چگونگی تغییرات

1. Cognitive Linguists

2. Lakoff-Jonson

در روند داستان و تحول شخصیت‌ها می‌پردازند. به عقیده لیکاف «طرح‌واره‌های تصویری و حرکتی می‌توانند به عنوان حوزه‌های مبدأ در نگاشت‌های استعاره‌ای به کار روند. طرح‌واره‌های تصویری و حرکتی ریشه در درک جسمی شده‌ما دارند و عینی‌اند. ما با بهره‌گیری از این طرح‌واره‌های عینی می‌توانیم درباره حوزه‌های انتزاعی صحبت کنیم» (راسخ‌مهند، ۱۳۸۹: ۵۹). به عبارت دیگر، «همه‌ما در زندگی روزمره براساس فعالیت‌ها و تجربه‌های شخصی، ساخت‌های مفهومی بنیادینی را در ذهن خود پدید می‌آوریم که برای اندیشیدن درباره‌ی موضوعات انتزاعی‌تر به کار می‌روند». (راکعی، ۱۳۸۸: ۸۱).

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. حرکت در منطق الطیر

منطق الطیر به عنوان یکی از برجسته‌ترین آثار عرفانی، به شرح سفری معنوی می‌پردازد که در آن گروهی از پرندگان در جستجوی سیمرغ، که نماد خداوند است، مراحل مختلفی از حرکت را پشت سر می‌گذارند. در این سفر، هفت وادی به عنوان نمادهایی از مراحل تکاملی روح معرفی شده‌اند که هر کدام نشان‌دهنده تحول معنوی خاصی است. وادی‌های طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، حیرت و فنا. هر کدام یک مرحله از سفر به سوی حقیقت هستند. این حرکت نمادی از سیر روحانی انسان به سوی خداوند و کمال‌نهایی است. در پایان این سفر، پرندگان درمی‌یابند که سیمرغ چیزی جز خود آن‌ها نیست، و این نشان‌دهنده وحدت وجودی است که در فلسفه عرفانی عطار به عنوان هدف نهایی مطرح می‌شود.

۲-۲. ساختار کلی منطق الطیر

منطق الطیر به داستان سفر پرندگان به سوی سیمرغ می‌پردازد که در قالب یک جستجوی معنوی و عرفانی تصویر شده است. داستان از زبان پرندگان شروع می‌شود که برای یافتن سیمرغ، رهسپار سفری پرمخاطره می‌شوند. این سفر شامل چندین مرحله و تغییرات معنوی و فکری است که هر یک از آن‌ها نمایانگر تحولات درونی و رسیدن به فهم عمیق‌تر از حقیقت است.

«در منطق الطیر، عطار به تفصیل از سفر پرندگان به سمت سیمرغ سخن می‌گوید و در این سفر، تحولات درونی پرندگان به وضوح نمایان است». (عطار نیشابوری، ۱۳۷۴: ۸۰).

۲-۲-۱. ساختار کلی و حرکت در منطق الطیر

۲-۲-۱-۱. مراحل سفر

در تحلیل‌های موجود، شواهد و مثال‌های عینی همچون گام‌هایی هستند که ما را در مسیر درک عمیق‌تر و دقیق‌تر مفاهیم راهنمایی می‌کنند. در این تحقیق، شواهد به‌عنوان مراحل سفر مورد استفاده قرار می‌گیرند که هر کدام از آن‌ها به‌نوبه خود، درک ما از مفاهیم و نظریه‌های مورد بررسی را گسترش می‌دهند. به‌منظور ورود به دنیای شواهد، ابتدا باید مراحل مختلف این سفر فکری را پشت سر بگذاریم. در مرحله اول، هدف ما شناسایی شواهدی است که به‌طور مستقیم با موضوع تحقیق مرتبط هستند و می‌توانند به‌عنوان مبنای استدلال‌های بعدی عمل کنند. سپس، این شواهد در مراحل بعدی تحلیل و ارزیابی می‌شوند تا ارتباط آن‌ها با مفاهیم اصلی تحقیق روشن گردد. هر مرحله از این سفر، ما را به درک عمیق‌تری از موضوع تحقیق می‌رساند. این مراحل به‌عنوان نقشه‌ای عمل می‌کنند که مسیر ورود به شواهد را هموار می‌سازند و تحلیل دقیق و جامع آن‌ها را ممکن می‌سازند.

۲-۲-۱-۲. مرحله تصمیم‌گیری:

پرنده‌گان ابتدا تصمیم به سفر می‌گیرند، که نشان‌دهنده اراده و جستجو برای حقیقت است

مجمعی کردند مرغان جهان هرچه بودند آشکارا و نهان

جمله گفتند این زمان در روزگار نیست خالی هیچ شهر از شهریار

چون بود کاقلم ما را شاه نیست بیش از این بی شاه بودن، راه نیست

یکدیگر را شاید اریاری کنیم پادشاهی را، طلبکاری کنیم

زان که چون کشور بود بی پادشاه نظم و ترتیبی نماند در سپاه

پس همه در جایگاهی آمدند سربه سر جویای شاهی آمدند

(عطار، ۱۳۸۲: ۱۰۸)

مرغان در این بیت‌ها، نمادهایی از جان و روح انسان هستند. که به نقطه اوج سفر معنوی در منطق‌الطیر اشاره دارند. جایی که مرغان، نماد جویندگان حقیقت یا انسان‌های در جستجوی کمال پس از گذر از مراحل مختلف، به نقطه تصمیم‌نهایی و اتحاد می‌رسند.

۲-۲-۱-۳. مرحله موانع:

در طول سفر، پرندگان با موانع مختلفی از جمله «خودپرستی»، «طمع» و «غرور» مواجه می‌شوند. این موانع نمایانگر مشکلات درونی و چالش‌های معنوی است که باید بر آن‌ها غلبه کنند تا به حقیقت نزدیک شوند.

وارهید از ننگِ خودبینی خویش	از غم و تشویرِ بی دینی خویش
هر که در وی باخت جان، از خود برست	درره جانان ز نیک و بد برست
جان فشانید و قدم در ره نهید	پای کوبان، سر بدان در گه نهید

(همان: ۱۰۹)

در ابیات دیگر نیز این موانع را این گونه بیان می‌کند:

مسیر باریک و عبور از دریا نمادی از تلاش و سفر روحانی انسان است. این مسیرها، نشان‌دهنده چالش‌ها و رشد درونی هستند و مفهوم دینامیک حرکتی را در قالب طرح واره‌های حرکتی بازتاب می‌دهند. همان‌طور که دریا باریک ولی گسترده است، مسیر کوچک ولی چرخ از درس‌های بی پایان است و عبور از آن، انسان را با زندگی، رویاها و ژرفای روح آشنا می‌کند. دریا فقط یک پیکره آب نیست؛ بلکه بازتاب سفر درونی ما، آینه‌ای از آرزوها و گواهی بر تاب آوری کسایتی است که جرات عبور از مسیر باریک آن را دارند:

بس که خشکی بس که دریا در ره است	تا نپنداری که راهی کوتاه است
شیر مردی باید این ره را شگرف	زان که ره دور است و دریا ژرف ژرف
روی آن دارد که حیران می‌رویم	در رهش افتان و خیزان می‌رویم
گر نشان یابیم ازو، کاری بود	ورنه بی او زیستن، عاری بود
جان بی جانان کجا آید به کار	گرتو مردی، جان بی جانان مدار
مردمی باید تمام، این راه را	جان فشاندن باید این درگاه را

(همان: ۱۱۱)

دیگری گفتش که ای پشت و پناه	نا توانم، روی جون آرم به کار؟
من ندارم قوت و بس عاجزم	این چنین ره پیش نامد هر گزم
وادی دور است و راه مشک‌کش	من بمیرم در نخستین منزلش
کوه‌های آتشین در ره بسی ست	این چنین کاری، نه کارِ هر کسی ست
صد هزاران سر در این ره، گوی شد	بس که خون‌ها زین طلب در جوی شد
صد هزاران عقل، این جا سر نهاد	وان که او ننهاده سر، بر سر فتاد
در چنین راهی که مردان، بی ریا	چادری بر سر کشیدند از حیا
از من مسکین چه خیزد جز غبار؟	گر کنم عزمی، بمیرم زار زار

(همان، ۱۸۹)

موانع مسیر مرغان، به عنوان نشانگر چالش‌های درونی و روانی تعبیر می‌شوند که جویندگان حقیقت در راه رسیدن به وحدت با ذات الهی باید بر آن‌ها فائق آیند. موانعی مانند: غرور و خودبینی، وابستگی به دنیا، تردید و تنگ‌نظری.

۴-۲-۱. مرحله تطهیر:

طمع نمایانگر تمایل به داشتن و مالکیت بیشتر از آن چه که باید است و باید از آن‌ها رهایی یابد تا به مرحله تطهیر برسند. پرندگان از مراحل تطهیر عبور می‌کنند که نماد پاکسازی درونی و آمادگی برای دریافت حقیقت است:

مردمی باید تمام، این راه را	جان فشاندن باید این درگاه را
دست باید شست از جان، مردوار	تا توان گفتن که هستی مرد کار

گر کنی جانی نثار دلنواز صد هزاران جانت آید پیشباز
 جانِ بی جانان نیرزد یکِ پشیز همچو مردان برفشان جانِ عزیز
 گرتو جانی برفشانی مردوار بس که جانان جان گُند بر تو نثار

(همان، ۱۱۰)

لزوم فداکاری کامل و تسلیم شدن به حقیقت در این مرحله اساس کار می باشد. برای رسیدن به درگاهی که سرآغاز وحدت با ذات الهی است، انسان باید همه راه را با جان و دل پشت سر بگذارد و خود را در این مسیر قربانی کند؛ یعنی هیچ گونه امیال دنیوی و حس خودبینی اجازه مانع شدن در این راه را ندارد.

۲-۳. تحلیل دینامیک‌های حرکتی

۲-۳-۱. حرکت به سوی سیمرغ

حرکت در منطق الطیر به معنای تلاش و کوشش برای رسیدن به کمال است. این حرکت در دو سطح صورت می‌گیرد

حرکت فیزیکی: پرندگان در سفر خود به سوی سیمرغ، از مناطق مختلف عبور می‌کنند، که نشان‌دهنده تلاش برای رسیدن به هدف است:

چون شنیدند این سخن مرغان همه آن زمان گفتند ترک جان همه
 برد سیمرغ از دل ایشان قرار عشق در جانشان، یکی شد صد هزار
 عزم ره کردند عزمی بس درست ره سپردن را باستاند چست

(همان، ۱۷۷)

و در ابیات بعد شروع حرکت فیزیکی پرندگان را به نمایش در می‌آورد:
 مرغان در راه با ترس و دشواری مواجه می‌شوند و بال و پرشان زخمی می‌گردد. راه روشن اما پایان ناپیدا است و درد مسیر بدون درمان محسوس است. باد استغنا نمادی از نیروهای طبیعی و چالش

زا است که مسیر را دشوار می‌کند. این استعاره‌ها نشان می‌دهد که عبور از مسیر نیازمند پایداری و شجاعت است:

جمله مرغان ز هول و بیم راه	بال و پر پُرخون، برآوردند راه
راه می‌دیدند و پایان ناپدید	درد می‌دیدند و درمان ناپدید
بادِ استغنا، چنان جستی دراو	کآسمان را پشت بشکستی دراو
در بیابانی که طاووس فلک	هیچ می‌سجد در او، بی هیچ شک
کی بود مرغِ دگر را در جهان	طاقتِ آن راه را هرگز یک زمان؟
چون بترسیدند آن مرغان، ز راه	جمله طالب گشته و بی خود شده

(همان، ۱۸۱)

۱-۳-۲. حرکت معنوی:

پرنده‌گان به طور نمادین سفر معنوی را آغاز می‌کنند که نمایانگر جستجوی حقیقت و شناخت عمیق‌تر از واقعیت‌های معنوی است. هر مرحله از سفر نمایانگر تحول درونی پرنده‌گان است. به عنوان مثال، عبور از دشت «خودپرستی» به معنای رهایی از خودمحوری و رسیدن به فهم عمیق‌تر است:

تو مکن در یک نفس، طاعت رها	پس مکن طاعت چو کردی، بر بها
تو به طاعت، عمر خود می‌بر به سر	تا سلیمان بر تو اندازد نظر
چون تو مقبول سلیمان آمدی	هر چه گویم، بیشتر زان آمدی

(همان، ۱۸۳)

۲-۳-۱-۲. تحول معنوی

تحول معنوی در منطق الطیر مسیری است که از آگاهی اولیه (غفلت) به سوی شناخت عمیق و وحدت با ذات الهی حرکت می‌کند؛ مسیری که در آن فرد باید خود را به طور کامل از امیال و هویت‌های نفسانی رها کرده و به سوی تجربه‌ای از عشق و وحدت نهایی قدم بردارد:

۱-۲-۱-۲. مرحله فقدان:

پرندگان در این مرحله با فقدان‌های مختلف مواجه می‌شوند که نماد جداسدن از تعلقات دنیوی و آماده شدن برای پذیرش حقیقت است:

بعد از این، وادی فقر است و فنا	کی بود آن جا سخن گفتن روا؟
عینِ این وادی، فراموشی بود	گنگی و کَرّی و مدهوشی بود
صد هزاران سایه جاوید، تو	گم شده بینی ز یک خورشید، تو
بحرِ کُلی چون به جنبش کرد رای	نقش‌ها در بحر کی ماند به جای؟
هر دو عالم نقش این دریاست، بس	هر که گوید نیست این، سوداست، بس
هر که در دریای کل، گم بوده است	دایماً گم بوده ای آسوده است
دل در این دریای پر آسودگی	می نیابد هیچ، جز گم بودگی
گر از این گم بودگی بازش دهند	صنع بین گردد، بسی رازش دهند
سالکانِ پخته و مردانِ مرد	چون فرو رفتند در میدان درد
گم شدند اول قدم، زین پس چه سود؟	لاجرم دیگر قدم را کس نبود
چون همه در گام اول گم شدند	تو جمادی گیر، اگر مردم شدند
عود هیزم چون به آتش در شوند	هر دو بر یک جای، خاکستر شوند
این به صورت هر دو یکسان باشد	در صفت فرقی فراوان باشد

گر پلیدی گم شود در بحر کلّ	در صفات خود فرو ماند به ذلّ
لیک گر پاکی در این دریا شود	از وجود خویش ناپیدا شود
جنبش او جنبش دریا بود	او چون نبود در میان، زیبا بود
نبود او او بود، چون باشد این؟	از خیال و عقل بیرون باشد این

(همان: ۳۷۴)

در این مرحله، مرغان به جایی می‌رسند که خودشان و تمام تمایلات و ادراکات فردی‌شان در برابر حقیقت ناپدید می‌شود. به عبارت دیگر، در این مرحله فرد از حس خودشناسی و خودبینی‌هایی می‌یابد و به وضعیتی می‌رسد که از «هیچ» به سوی «یگانگی» حرکت می‌کند. فقدان به معنای تجربه یک حالت خلا است؛ حالتی که در آن، همه ادراکات دنیوی و ظواهر خود را از دست می‌دهند و تنها حقیقت مطلق باقی می‌ماند. این تجربه ضروری است تا مرغان بتوانند از طریق از بین بردن همه تمایلات نفسانی و هویت‌های ناپاک، به وحدت با ذات الهی دست یابند.

۲-۳-۱-۲. مرحله شهود:

در این مرحله، پرندگان به «شهود» و مشاهده حقیقت نزدیک می‌شوند. این مرحله نمایانگر فهم عمیق و تجربه مستقیم از حقیقت است:

این همه وادی که از پس کرده اید	وین همه مردی که هر کس کرده اید
جمله در افعال مایی رفته اید	وادی ذات صفت را خفته اید
چون شما سی مرغ حیران مانده اید	بیدل و بی صبر و بی جان مانده اید
ما به سی مرغی بسی اولی‌تریم	زان که سیمرغ حقیقی گوه‌ریم
محو ما گردید در صد عزّ و ناز	تا به ما در، خویش را یابید باز
محو او گشتند آخر بر دوام	سایه در خورشید گم شد، والسّلام

تا که می رفتند، می گفتم سَخُن چون رسیدندش، نه سر ماند و نه بن

لاجرم، اینجا سخن کوتاه شد رهرو رهبر نماند و راه شد

(همان: ۴۰۱)

در مرحله شهود، مرغان به مرحله‌ای از روشن‌بینی و درک عمیق می‌رسند که در آن، حقیقت مطلق به صورت مستقیم و بدون واسطه به آن‌ها آشکار می‌شود. در این مرحله، فرد از محدودیت‌های ذهنی و هویت نفسانی فراتر رفته و به یک نوع بصیرت الهی دست پیدا می‌کند. به عبارتی، مرغان در این مرحله شاهد تجلی واقعیات معنوی هستند؛ آن‌چه قبلاً تنها در لایه‌های نهانی وجود داشت، اکنون به چشم شهود می‌آید و به یک تجربه واحد از حقیقت تبدیل می‌شود.

این تجربه شهودی باعث می‌شود که مرغان دیگر به دنبال تفکر یا استدلال نباشند، بلکه با آگاهی شهودی، به تجلی حقیقت دست یابند و از دیدگاه‌های نسبی و دنیوی رها شوند. در نتیجه، این مرحله نقطه اوج در مسیر روحانی است که در آن مرغان به وحدت با ذات مطلق نزدیک شده و با درک عمیق‌تر از سرشاری و بیکران حقیقت، به سرانجام سفر معنوی خود می‌رسند.

۲-۳-۲. حرکت در الغفران ابوالعلائی معری

ابوالعلائی معری در اثر خود به بررسی حرکت به‌عنوان یک تجربه فلسفی و ذهنی پرداخته است. در *رسالة الغفران*، که یک اثر تمثیلی است، معری به نوعی سفر خیالی، دنیای پس از مرگ را ترسیم می‌کند. اما این سفر برخلاف *منطق الطیر*، با دیدگاهی شک‌گرایانه و انتقادی نسبت به باورهای دینی و اجتماعی زمان خود همراه است. حرکت در این جا به معنی و عرفان مرتبط با آن‌هاست. «خط و سیر روایت در الغفران، خط و سیر خطی و طولی است» (ر.ک. فتوحی: ۱۳۸۵).

در *لزوم ما لا یلزموم*، معری به طور مکرر از مفهوم وجود و عدم و همچنین حرکت فکری-فلسفی استفاده می‌کند. او در یکی از ابیات می‌گوید:

و صدَقْتُ نَفْسَکَ فِی ظَنِّهَا وَکُم قَائِلٍ مِّنْ خَلْفٍ لِّمَا خَلَفَ

(معری: ۱۷۰، ۱۹۹۹)

(ترجمه: به پندار خود اعتماد کردی و چه بسیار کسانی که سوگند خوردند و به آن وفا نکردند.)

این بیت نشان‌دهنده حرکتی فکری و درونی در اندیشه معری است. معری اعتقاد دارد: «هر تصویری از تصاویر هنری، نتیجه عملی از اعمال عقل است». (حسین، ۱۳۴۴: ۲)

۱-۲-۳. حرکت ذهنی و فلسفی در رسالة الغفران

رسالة الغفران یکی از آثار برجسته معری است که از ساختار سفر خیالی برای نقد باورهای دینی و فلسفی استفاده می‌کند. این سفر خیالی به دنیای پس از مرگ شامل سفر به بهشت و جهنم است، جایی که راوی، ابن القارح، با شاعران و شخصیت‌های مختلف روبه‌رو می‌شود. معری در این اثر، مفهوم حرکت را به عنوان سفری ذهنی و فلسفی به کار می‌گیرد تا نشان دهد که حتی در جهان پس از مرگ نیز، انسان‌ها گرفتار تصورات نادرست و توهمات هستند.

«ابوالعلا، الغفران را در سال‌های عزلت خود و بعد از شصت سالگی به نگارش در آورده است؛ زمانی که از بغداد برگشته و خاطری حزین داشت و بیشتر غرق اندیشه‌های مربوط به جهان ماورایی بود» (ر.ک. معری: ۱۹۵۰).

«ابوالعلا بسان شاعران با پرداختن به دنیای احساس و خیال و مانند فلاسفه با کنجکاوی در حقیقت اشیا، زندانی فلسفی برای خود آفریده است». (حسین، ۱۳۴۴: ۳۷)

در بخشی از رسالة الغفران، ابن القارح با یکی از شاعران مشهور عرب، امرؤ القیس، روبه‌رو می‌شود. در این بخش، امرؤ القیس به خاطر زندگی فاسدش به جهنم محکوم شده، اما از آن‌جا که به باور مردم آن زمان او یکی از بزرگ‌ترین شاعران بوده است، تصور می‌شد که در بهشت جای دارد. این برخورد تمثیلی به نقد عمیق باورهای رایج جامعه درباره بهشت و جهنم، نه تنها یک سفر جغرافیایی، بلکه سفری فلسفی برای نقد باورهای دینی می‌پردازد.

گزارش ابن قارح از سفر به عالم دیگر، دست‌مایه خلق انواع تصاویر فرجام‌شناسانه شده است: «ابوالعلا در الغفران صحنه‌هایی خیالی و شاعرانه می‌آفریند و در آن تصور می‌کند که ابن قارح از نردبان کلام نورانی خویش به آسمان‌ها راه می‌جوید و در آن‌جا با مریدان و ندیمان قدسی هم‌راز می‌گردد». (زرین کوب، ۱۳۸۷: ۳۰۷)

«وَإِنْ تَكُ فِي شَكٍّ فَكُنْ مُتَحِيرًا فَمَا أَنْتَ إِلَّا بَيْنَ رَأْيٍ وَ رَأْيٍ»

(معری: ۱۹۹۹: ۱۷۶)

(ترجمه: و اگر در تردیدی، پس حیران باش که تو تنها میان دیدگاهی و دیدگاه دیگر هستی.)

«وَأَنَا بِاطْرَافِ الْبُيُوتِ كَأَنَّا بِحَيْرَى طَرِيقٍ لَا يُرْتَحَى خُرُوجُهَا»

(معری: ۲۲۵، ۲۰۰۸)

(ترجمه: ما در حاشیه خانه ها گویا در سرگردانی راهی هستیم که خروج از آن امید نیست.)

«يَسِيرُ الْعُقُولُ فِي غَيْهَابِ أَمْرِهَا كَسِيرِ الْأَنْجُمِ الزَّهَرِ فِي الْبَحَارِ»

(معری: ۱۱۵، ۱۹۹۵)

(ترجمه: عقل ها در تاریکی های امر خود می روند همچون حرکت ستارگان در دریاها)

«معری در اشعارش از تصاویری مانند «مسیر تاریک» و «نور حقیقت» برای نشان دادن حرکت های درونی و تحولات فکری استفاده می کند. در یکی از اشعار، او به توصیف دنیای پر از تردید و سوال می پردازد و حس حرکت را در این تحولات ایجاد می کند.» (معری، ۱۳۷۸: ۷۸)

۲-۳-۲. حرکت در شعرهای لزوم ما لا یلزم

در دیوان لزوم ما لا یلزم، معری اشعار فلسفی و انتقادی خود را گردآوری کرده است. در این مجموعه، او به مفاهیم عمیق فلسفی از جمله بی ثباتی زندگی، پوچی حرکت انسان ها، و جستجوی بی پایان برای حقیقت پرداخته است.

«هدف غایی سفر وحدت وجود مسافر یا نورالانوار است.» (ر.ک. صدرزاده، ۱۳۸۱)

«نَزُلْ كَمَا زَالَ أَجْدَادُنَا وَ يَبْقَى الزَّمَانُ عَلَى مَا تَرَى»

(معری، ۱۴۱۲: ۵۷)

(ترجمه: ما همچون اجدادمان می رویم و روزگار می ماند.)

«يَمُوتُ رَغِيَاءً وَ يُعِيشُ مُرْغَمًا كَأَنَّ الزَّمَانَ بِأَهْلِهِ مُتَرَدِّمٌ»

(معری: ۱۹۹۹: ۸۷)

(ترجمه: ثروتمند می میرد و فقیر به زندگی تحقّی آمیز ادامه می دهد، گویی زمان با مردمش پیوسته در تغییر

است.)

«ابراهیم به من گفت به رکاب من بیاويز. من به رکابش در آویختم. اسب او از میان خلائق می گذشت و چون ازدحام افزون شد به هوا پرید و من همچنان به رکاب او آویخته بودم تا در برابر محمد (ص) ایستاد.» (معری، ۱۴۱۲: ۱۰۰).

در یکی از اشعار معروف این دیوان، معری زندگی انسان را به سفری بی‌هدف تشبیه می‌کند که سرانجامی جز مرگ ندارد. او می‌گوید:

«فَلَا تَغُرَّرَنَّكَ دُنْيَاكَ إِنَّمَا يُغُرِّكَ فِيهَا، تَنْقُلُ الْأَيْدِيهِ»

(همان)

(ترجمه: دنیا تو را فریب ندهد، آنچه تو را فریب می‌دهد، دست به دست شدن این دنیاست.)

در این جا، معری از حرکت و تغییرات مداوم زندگی به عنوان نوعی فریب و توهم یاد می‌کند. او به نوعی بیان می‌کند که زندگی انسان‌ها دائماً در حال حرکت و تغییر است، اما این تغییرات بی‌معنی و ناپایدار هستند و حقیقت نهایی چیزی جز مرگ نیست.

۲-۳-۲. حرکت به عنوان جستجوی معرفت و شک‌گرایی

یکی از ویژگی‌های برجسته فلسفه معری، تردید دائمی او نسبت به معرفت بشری و جستجوی بی‌پایان برای یافتن حقیقت است. او این مفهوم را در بسیاری از اشعار خود با استفاده از استعاره حرکت بیان می‌کند. معری معتقد است که انسان‌ها در جستجوی معرفت و حقیقت هستند، اما هیچ‌گاه به آن نمی‌رسند و این جستجو در نهایت به تردید و شک منتهی می‌شود. در یکی از اشعار معری در دیوان لزوم ما لا یلزم، او به صراحت این تردید را بیان می‌کند:

«إِنِّي لِأَفْتَحُ عَيْنًا حِينَ أَفْتَحُهَا عَلَى كَثِيرٍ وَلَكِنْ لَا أَرَى أَحَدًا»

(همان: ۱۹۹۵)

(ترجمه: من چشمانم را باز می‌کنم، اما با وجود دیدن بسیاری از چیزها، هیچ چیزی نمی‌بینم.)

در این بیت، حرکت به عنوان نمادی از جستجوی معرفت و حقیقت مطرح شده است، اما نتیجه نهایی چیزی جز سردرگمی و ناباوری نیست. معری از مفهوم حرکت استفاده می‌کند تا بیان کند که انسان‌ها در تلاش خود برای شناخت جهان، در نهایت به یک تردید اساسی می‌رسند.

۲-۳-۲. حرکت در قالب نقد باورهای دینی و اجتماعی

معری در بسیاری از آثارش، به‌ویژه، رسالة الغفران، از حرکت برای نقد باورهای دینی و اجتماعی استفاده می‌کند. او سفر ابن القارح را به عنوان یک حرکت نمادین به کار می‌گیرد تا نشان دهد که باورهای مذهبی و اجتماعی زمان خود، به جای هدایت به سوی حقیقت، انسان‌ها را به سوی توهم و تصورات نادرست هدایت می‌کنند.

«ابوالعلا از آرا فلسفی غیر عربی که در سرزمین او فراوان است، بسیار متأثر بوده است؛ ولی هرگز در برابر مذهبی معلوم سر تسلیم فرود نیاورده و پایبند فلسفه معین نگردیده است بلکه در زندگی دارای اراده و اندیشه آزاد بوده است». (عمر فروخ، ۱۳۸۱: ۲۷۱)

در یکی از بخش‌های *رسالة الغفران*، ابن القارح با شاعران مختلف عرب در بهشت روبه‌رو می‌شود. او در یکی از این دیدارها با لیبید بن ربیعہ مواجه می‌شود که در بهشت حضور دارد، اما دیدگاه‌هایش به گونه‌ای است که نشان می‌دهد بهشت نه مکانی برای آرامش، بلکه مکانی برای نقد و بررسی اشتباهات دنیوی است. این بخش از اثر به وضوح نشان می‌دهد که معری از حرکت بین دنیا و آخرت به عنوان یک ابزار برای نقد باورهای رایج استفاده می‌کند:

«شبی در خواب دیدم ریسمانی از آسمان آویخته و از ساکنان زمین هر کس در آن چنگ می‌زد، نجات می‌یابد». (معری، ۱۴۱۲: ۵۲).

۳-۲. مقایسه تطبیقی

با توجه به تفاوت‌های دیدگاه‌های عرفانی و فلسفی این دو شاعر، حرکت در *منطق الطیر* به عنوان نماد سفری روحانی و عرفانی به سوی حقیقت نهایی است، در حالی که در آثار ابوالعلا معری، حرکت بیشتر در قالب سفری ذهنی و فلسفی به سوی کشف حقیقت یا نقادی از باورهای رایج درباره جهان پس از مرگ مطرح می‌شود.

هر دو شاعر به نحوی از حرکت برای نمادسازی استفاده کرده‌اند، اما با رویکردهای متفاوت به این موضوع می‌نگرند. در *منطق الطیر*، حرکت پرندگان به عنوان استعاره‌ای برای حرکت انسان‌ها در مسیر معرفت الهی هستند، در حالی که در اثر معری، حرکت به نوعی از تردیدها و پرسش‌های فلسفی در مواجهه با جهان و مفاهیم دینی اشاره دارد.

عطار بیشتر بر جنبه‌های عاطفی تأکید دارد، در حالی که معری به جنبه‌های فلسفی پرداخته است. عطار در جایی می‌گوید:

«هر که در جستجوی حقیقت است، باید راه را بی‌ماید» (عطار نیشابوری، ۱۳۷۴: ۹۵).

در مقابل، معری با پرسش منطقی، خواننده را به چالش می‌کشد و می‌گوید:

«إِذَا مَا الْعِشُّ كَانَ فَهُوَ ظِلٌّ لَمَاءَ بَيْنِ خَافَتِي وَ غَاءِ
فَأَمَّا يَنْقَشِغُ وَ إِمَّا يَذُبُّ وَ إِمَّا الْمَاءُ يَفْنَى وَ الطُّلُوعُ»

(معری: ۱۹۹۵، ۳۱۷)

(ترجمه: هرگاه زندگی وجود دارد آن چیزی جز سایه ای از آبی میان دو لبه ظرفی نیست. پس یا سایه پراکنده می شود؛ یا آب ذوب می گردد. و یا آب نابود می شود و سایه نیز از بین می رود.)
معری در این شعر، زندگی را به سایه ای موقت از آب درون یک ظرف تشبیه می کند. این سایه نه تنها کاملاً وابسته به آب است، بلکه خود آب نیز در ظرفی قرار دارد که در معرض نابودی است. این استعاره چند لایه، بر سه امر تأکید دارد: گذرا بودن زندگی، عدم استحکام و شکنندگی آن، حتمی بودن نابودی. این ابیات نمونه هایی از نگاه فلسفی بدبینانه و عمیقاً عقلایی معری به مساله زندگی و مرگ است.

این دو دیدگاه نشان‌دهنده دو نوع حرکت در اندیشه است: یکی عاطفی و دیگری فلسفی.

۱-۳-۲. **حرکت و جست‌وجوی حقیقت:** هر دو اثر به نوعی بر پویایی و حرکت در مسیر کشف حقیقت تأکید دارند. در منطق‌الطیر، حرکت به شکل سفر پرندگان به سوی قلّه قاف برای ملاقات با سیمرخ تمثیل شده است، که نماد سفری روحانی به سوی شناخت است. این حرکت نه تنها فیزیکی بلکه معنوی و معرفتی است. در مقابل، ابوالعلا معری نیز به نوعی حرکت فکری و فلسفی می‌پردازد، هر چند نگاه او بیشتر به سمت تردید و پرسشگری از حقیقت است تا رسیدن به یک نقطه پایان مشخص.

۲-۳-۳-۲. **ماهیت سفر و حرکت:** در حالی که در منطق‌الطیر حرکت به سوی کمال و هدف نهایی (سیمرخ) است، در اثر معری حرکت به نوعی بی‌نتیجه و بی‌پایان به نظر می‌رسد. او به جهان به عنوان مکانی پر از شک و تردید می‌نگرد، و این دیدگاه فلسفی بوچ گرایانه او در مقابل حرکت هدفمند عطار قرار می‌گیرد.

۳-۳-۳-۲. **نقش قهرمان و جمع:** در منطق‌الطیر، پرندگان به عنوان نمایندگان گروهی از انسان‌ها که در جست‌وجوی حقیقت هستند، نقش اصلی را ایفا می‌کنند. در اثر معری، فرد بیشتر محور اندیشه‌ها و تأملات فلسفی است. حرکت در جهان معری بیشتر فردی و ذهنی است تا اجتماعی.

۴-۳-۳-۲. **مفهوم مرگ و فنا:** هر دو شاعر مرگ و فنا را در دل حرکت جای داده‌اند، اما نگاهشان به این پدیده متفاوت است. عطار فنا را به عنوان مرحله‌ای از تحقق معرفت الهی و رسیدن به حق می‌بیند، در حالی که معری مرگ را به عنوان پایان نامعین و بی‌معنای زندگی تلقی می‌کند.

۵-۳-۲. نقد اجتماعی و فلسفی: اثر معری به شدت حاوی نقدهای اجتماعی و فلسفی است که انسان را از حرکت در جهت کمال منع می‌کند و به او یادآور می‌شود که بسیاری از این تلاش‌ها بی‌ثمر است. از طرف دیگر، منطق الطیر هر چند شامل نقدهای اجتماعی است، اما هدف نهایی آن رسیدن به حقیقت و سعادت نهایی است.

در نهایت، می‌توان گفت که هرچند هر دو شاعر دینامیک حرکتی را به‌عنوان یک مؤلفه اصلی در آثار خود به کار گرفته‌اند، دیدگاهشان نسبت به هدف نهایی این حرکت و ماهیت آن به شدت متفاوت است. عطار حرکت را ابزاری برای رسیدن به حقیقت مطلق می‌بیند، در حالی که معری بیشتر از حرکت به عنوان یک جستجوی ناتمام و شاید بی‌نتیجه یاد می‌کند.

۳. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی و تحلیل دینامیک‌های حرکتی در منطق الطیر عطار نیشابوری و الغفران ابوالعلائی معری پرداخته است. هدف اصلی این پژوهش، مقایسه و تحلیل چگونگی استفاده این دو شاعر از مفهوم حرکت و دینامیک‌های آن در آثارشان بوده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که در حالی که هر دو شاعر از مفهوم حرکت به‌عنوان وسیله‌ای برای بیان تحولات درونی و فلسفی استفاده کرده‌اند، نحوه بهره‌برداری و پیامدهای معنایی آن‌ها تفاوت‌های قابل توجهی دارد.

در منطق الطیر، حرکت به‌عنوان نمادی از جستجوی روحانی و راهی برای رسیدن به حقیقت و کمال معنوی مطرح می‌شود. پرندگان در این اثر از حرکت‌های نمادین برای عبور از مراحل مختلف شناختی و عرفانی استفاده می‌کنند تا به حقیقت نهایی دست یابند. این حرکت نه تنها به‌عنوان ابزاری برای تحول فردی و معنوی است، بلکه به‌طور خاص به‌عنوان مسیری برای تبیین تجربه عرفانی به کار می‌رود. حرکت در این اثر معنایی فرا مادی دارد و نشان‌دهنده یک مسیر صعودی از ظلمت به روشنایی و از جهل به معرفت است.

اما در الغفران معری، حرکت بیشتر به‌عنوان نمادی از جستجو در دنیای مادی و انسانی مطرح می‌شود. در این اثر، حرکت به‌عنوان فرآیندی پیچیده و مملو از تردید و پرسش‌های فلسفی به تصویر کشیده می‌شود. معری حرکت را نه تنها به‌عنوان فرآیند روحانی بلکه به‌عنوان پویایی اجتماعی و فردی نیز می‌بیند. در این اثر، حرکت به‌صورت ملموس‌تری با ابعاد انسانی و اجتماعی ارتباط دارد و به‌طور خاص، به تحلیل تناقضات درونی انسان و چرخه‌های فکری و معنوی پرداخته می‌شود. حرکت در

الغفران نه تنها مسیری به سوی حقیقت است، بلکه یک جستجو و تلاش برای درک مفهوم رنج، گناه و آمرزش در دنیای انسانی است.

با مقایسه این دو اثر، به‌طور واضح مشخص می‌شود که در حالی که عطار حرکت را به‌عنوان مسیر صعودی و رسیدن به کمال نهایی مطرح می‌کند، معری حرکت را به‌عنوان جستجوی پیچیده و پر از سوالات بی‌پاسخ در زمینه‌های انسانی و فلسفی به تصویر می‌کشد. این تفاوت در نحوه استفاده از حرکت، نمایانگر تفاوت‌های بنیادی در نگاه هر یک از این نویسندگان به انسان و جهان است. عطار حرکت را به‌عنوان یک فرآیند پاک‌کننده و معنوی می‌بیند، در حالی که معری بر جنبه‌های فلسفی و انسانی حرکت تأکید دارد و آن را به‌عنوان بخشی از تجربه بشری با پیچیدگی‌های خاص خود می‌داند. این پژوهش همچنین نشان می‌دهد که در حالی که در پیشینه تحقیقاتی، بررسی حرکت در آثار عرفانی و فلسفی نویسندگان اسلامی به‌طور کلی مورد توجه قرار گرفته است، اما مقایسه‌ای که بین این دو اثر صورت گرفته، منجر به کشف ابعاد جدیدی از حرکت و تاثیر آن بر توسعه مفاهیم فلسفی و عرفانی در ادبیات اسلامی می‌شود. نتایج این پژوهش تأکید بر اهمیت حرکت به‌عنوان یکی از ابزارهای اصلی برای فهم تحولات معنوی و انسانی است و نشان می‌دهد که این مفهوم در آثار عطار و معری هر کدام نقش خاصی در تبیین تجربه انسان و جستجوی حقیقت ایفا می‌کند.

منابع

- ابراهیمی، محمود (۱۳۸۱). شرح دیوان سقط الزند ابوالعلا معری، سنندج: دانشگاه کردستان.
- ابن قتیبه (۱۹۸۵). الغرر و الدرر فی ترجمه‌ای العلاء المعری، بیروت: دار الجلیل.
- الجابری (۱۹۹۰). محمد عابد، فلسفه‌ای العلاء المعری، بیروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- الجارم، علی (۱۹۷۴). منهج‌های العلاء المعری فی شعره، قاهره: دار المعارف.
- بدوی، عبدالرحمن (۱۹۹۹). ابوالعلاء المعری: شاعر المجدلات، بیروت: المكتبة العصرية.
- ثروتیان، بهروز (۱۳۹۰). طنز و رمز در الهی‌نامه، چاپ سوم، تهران: سوره مهر.
- حدیدی، جواد (۱۳۶۵). زندگی و اندیشه ابوالعلاء معری، تهران: علمی و فرهنگی.
- راسخ مهند، محمد (۱۳۸۹). درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی، چ ۱، تهران: سمت.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۷). آشنایی با نقد ادبی، تهران: سخن.
- صدرزاده، ماندانا (۱۳۸۱). بررسی چهار سفر روحانی در دنیای پس از مرگ، پژوهش زبان‌های خارجی، شماره ۱۳.
- صفوی، کوروش (۱۳۷۰). درآمدی بر معنی‌شناسی، تهران: سوره مهر.
- صناعی، محمود (۱۳۷۲). پژوهشی در شعر و اندیشه‌های ابوالعلاء معری، تهران: توس.

- عبادیان، محمود (۱۳۷۸). *ابوالعلاء معری و جهان‌بینی او*، تهران: فردوس.
- عباس، إحسان (۱۹۸۲). *الشعر العربي في العصور الوسطی*، بیروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- عطار، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۲). *منطق الطیر*، چاپ اول، تهران: سروش.
- عطار، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۷). *الهی نامه*، تهران: سخن.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۱). *سبک شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*، تهران: سخن.
- فتوحی، محمود (۱۳۸۵). *شوریده ای در غزنه، اندیشه‌ها و آثار حکیم سنایی*، تهران: سخن.
- فروخ، عمر (۱۳۸۱). *عقاید فلسفی ابوالعلاء*، ترجمه حسین خدیو جم، تهران: مروارید.
- قائم‌نیا، علی رضا (۱۳۹۰). *معناشناسی شناختی قرآن*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- کوچش، زلتن (۱۳۹۸). *مقدمه ای کاربردی بر استعاره*، ترجمه شیرین پورابراهیم، چ دوم، تهران: سمت و پژوهشکده تحقیق و توسعه ی علوم انسانی.
- معری، ابوالعلاء (۱۴۱۲). *رسالة الغفران*، تصحیح و شرح بنت شاطی، قاهره: دائرة المعارف.
- معری، ابوالعلاء (۱۴۰۲). *برگزیده شرح رساله ابن قارح*، شرح فرشاد عربی، تهران: انتشارات شفیعی.
- معری، ابوالعلاء (۱۹۹۵). *دیوان لزوم م لا یلزم*، شرح کمال الیازجی، بیروت: دارالجمیل.
- لیکاف، جورج و جانسون، مارک (۱۳۹۹). *استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم*، ترجمه جهان‌شاه میرزاییگی، چ سوم، تهران: آگاه.

References

- Ebrahimi, M. (2002). *A Commentary on Abu al-Ala al-Mari's Diwan of Seghat al-Zend*. Sanandaj: University of Kurdistan. (In Persian).
- Ibn Ghutaibeh. (1985). *Al-Ghurur wa al-Durar fi Tarjamat Abi al-Ala al-Marri*. Beirut: Dar al-Jil. (In Arabic).
- Al-Jabiri, M. A. (1990). *The Philosophy of Abu al-Ala al-Marri*. Beirut: The Arab Institution for Studies and Publishing. (In Arabic).
- Al-Jarim, A. (1974). *The Method of Abu al-Ala al-Marri in his Poetry*. Cairo: Dar al-Mari (In Arabic).
- Badawi, A. R. (1999). *Abu al-Ala al-Mari: The Poet of Debates*. Beirut: Al-Maktaba al-Asriyya. (In Arabic).
- Sarvatian, B. (2011). *Humor and Symbolism in Elahi-Nama*. 3rd Edition. Tehran: Soore Mehr Publications. (In Persian).
- Hadidi, J. (1986). *The Life and Thought of Abu al-Ala al-Marri*. Tehran: Elm va Farhang Publications. (In Persian).
- Rasikh Mahand, M. (2010). *An Introduction to Cognitive Linguistics*. 1st Edition. Tehran: SAMT Publications. (In Persian).

- Zarrinkoob, A. (2008). *An Introduction to Literary Criticism*. Tehran: Sokhan. (In Persian).
- Sadrzadeh, M. (2002). "An Analysis of Four Spiritual Journeys in the Afterlife". *Journal of Foreign Languages Research*, No. 13. (In Persian).
- Safavi, K. (1991). *An Introduction to Semantics*. Tehran: Soore Mehr Publications. (In Persian).
- Sanai, M. (1993). *A Research on Poetry and Thoughts of Abu al-Ala al-Marri*. Tehran: Toos Publications. (In Persian).
- Ebadian, M. (1999). *Abu al-Ala al-Marri and His Worldview*. Tehran: Ferdows Publications. (In Persian).
- Abbas, I. (1982). *Arabic Poetry in the Middle Ages*. Beirut: The Arab Institution for Studies and Publishing. (In Arabic).
- Attar, M. ibn Ebrahim. (2003). *The Conference of the Birds (Mantiq al-Tayr)*. 1st Edition. Tehran: Soroush Publications. (In Persian).
- Attar, M. ibn Ebrahim. (2008). *Elahi-Nama*. Tehran: Sokhan. (In Persian).
- Fotouhi, M. (2012). *Stylistics: Theories, Approaches, and Methods*. Tehran: Sokhan. (In Persian).
- Fotouhi, M. (2006). *A Wanderer in Ghazna: Thoughts and Works of Hakim Sanai*. Tehran: Sokhan. (In Persian).
- Foroukh, O. (2002). *The Philosophical Thoughts of Abu al-Ala al-Marri*. Translated by; Hossein Khadiv Jam. Tehran: Morvarid. (In Persian).
- Qaemi Nia, A. (2011). *Cognitive Semantics of the Quran*. Tehran: Organization of Islamic Culture and Thought. (In Persian).
- Kocheş, Z. (2020). *A Practical Introduction to Metaphor*. Translated by Shirin Pour Ebrahim. 2nd Edition. Tehran: SAMT and Research Institute of Humanities Development. (In Persian).
- Al-Marri, A. (1412 AH). *Resale al-Ghufran*. Edited by; Bint al-Shati. Cairo: The Encyclopedia Department. (In Arabic).
- Al-Marri, A. (1402 AH). *Selected Commentary on Ibn Qarih's Treatise*. Commentary by Farshad Arabi. Tehran: Shafiei Publications. (In Persian).
- Al-Marri, A. (1995). *Diwan Luzum Ma La Yalzam*. Commentary by Kamal al-Yazji. Beirut: Dar al-Jamil. (In Arabic).
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2020). *Metaphors We Live By*. Translated by; Jahanshah Mirzabeigi. 3rd Edition. Tehran: Agah.

ديناميات الحركة في منطق الطير و رسالة الغفران لأبي العلاء المعري (دراسة مقارنة)

شكرالله تترى^١ | فرشاد ميرزايي مطلق^٢ | مسعود سپه وندي^٣

١. طالب الدكتوراه، فرع اللغة الفارسية و آدابها، جامعه آزاد اسلامي، خرم آباد، ايران. العنوان الالكتروني: tatarishokrollah1400@gmail.com
٢. الكاتب المستقوّل، عضو هيئت التدريس، اللغة و الادب، خرم آباد، جامعه آزاد اسلامي، خرم آباد، ايران. العنوان الالكتروني: Mirzafarshad@yahoo.com
٣. عضو هيئت التدريس، اللغة و الادب، خرم آباد، جامعه آزاد اسلامي، خرم آباد، ايران. العنوان الالكتروني: s.sepahvandi@khoiau.ac.ir

معلومات المقال	الملخص
نوع المقال: مقالة محكمة	تُدرّسُ هذه المقالة عن دراساتٍ مُقارَنةٍ عن ديناميات الحركة فيمناتين منطق العطار و رسالة الغفران لأبي العلاء المعري يَصَوِّرُ كِلَا هِما نوعاً في رحلة مُتَّجِهَةٍ رُوحِيَّةٍ. ولكن تمثيل الحركة مختلف في كليهما من حيث أسلوباً و التصوير تسويّةً، من وجوهاً اختلافاً. يُظهِرُ منطق الطير كعملٍ باطني، يُطَوِّرُ الطيور في الجهد وراء الحقيقة كرمز لطالبي الله.
الوصول: ١٤٤٦/٠٥/٠٣	بينما يُعامل المعريّ مع موضوع و بحث الحركة كرحلة عقلية فلسفية مع منظورة خاصاً، جوانب مختلفة للحركة في هذين المعلمين و تقارن المضامين الفلسفية و خاصة اطروحة الغاراني، و جهات نظرية مختلفة و جهات نظرية العالم، بينما يلجأ عطار تعابيراً باستخدام الاستعارات العرفانية. رحلة روحانية الى الحقيقة المطلقة. وأما المعري في رسالة الغفران يذهب فذهب رؤية فلسفية تشكيكية في الرحلة العقلية الجرحه للمعتقدات الدينية والاجتماعية في عصره، والغرض من هذه الدراسة، هو دراسة العمق و المعنى في الحركة. من الأثرين، والتحليل المقارن لهذا الحركة من منظور باطني و فلسفي تُستكشف هذه الدراسة جذوراً و خصائص و نتائج هذه الحركات باستخدام المناصب للمقارنة و تحليل المحتوى. تُظهر النتائج أن الحركة في منطق الطير هي رمز لرحلة روحية الى الكمال، بينما في الغفران، إنما حركة فلسفية و ذاتية انتقاداً و جهات نظرية العالم التقليدية.
التفقيح والمراجعة: ١٤٤٦/٠٩/٠٣	
القبول: ١٤٤٦/٠٩/٠٤	
الكلمات الدلّلية:	
أبو العلاء المعري،	
السلوك المعنوي،	
ديناميات الحركة،	
منطق الطير.	

الإحالة: تترى، شكرالله؛ ميرزايي مطلق، فرشاد؛ سپه وندي، مسعود (١٤٤٦). ديناميات الحركة في منطق الطير و رسالة الغفران لأبي العلاء المعري (دراسة مقارنة). بحوث في الأدب للمقارن، ١٥ (١)، ٢٣-١.

© الكتاب.

النشر: جامعة رازي

DOI: 10.22126/jccl.2025.11347.2657

